

سیر تطور و تحول خدمت هزار ساله سقایی در آستان مقدس فاطمی¹

در فرهنگ اسلامی و معارف شیعی، آب نه فقط مایه حیات، بلکه نمادین‌ترین عنصر در پیوند میان ایمان، ایثار و حماسه است. تأکیدات موکد پیشوایان دین بر فضیلت بی‌بدیل سیراب کردن تشنگان، در پهنه تاریخ تشیع با واقعه سرخ عاشورا و مظلومیت سیدالشهدا (علیه السلام) و اصحابش پیوندی ناگسستنی یافت. داغ عظیمی که از شهادت تشنه‌لبان کربلا بر دل تاریخ نشست، سنت «سقایی» را از یک امر خدماتی ساده به یک آیین عمیق مذهبی و شعاری معرفت‌شناختی بدل ساخت. شیعیان در طول سده‌ها، به تأسی از سلوک فداکارانه حضرت ابوالفضل عباس علیه السلام (سقای دشت کربلا) سقایی در اعتاب مقدس را ابزاری برای ابراز ارادت به خاندان رسالت و تسلای آن اندوه‌جان‌گاه قرار دادند. در این میان، آستان ملائک‌پاسبان حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها) در قم، به عنوان یکی از کهن‌ترین پایگاه‌های تشیع، از نخستین سال‌های شکل‌گیری بارگاه ملکوتی خود در سده سوم قمری (سال ۲۰۱ق)، بستر تجلی سنت حسنه‌ی سقایی بوده است.

قرائن تاریخی و وجود مرقد باشکوه بانوی کرامت در دوره سلجوقی، در کنار اشیاء نفیس محفوظ در موزه فاطمی، نشان می‌دهد که دیرینگی این خدمت در آستان مبارک فاطمی دست‌کم به هزار سال می‌رسد. هرچند سقایی در آغاز، خدمتی داوطلبانه و سنتی برای پذیرایی از زائران بود، اما با گذر زمان و به‌ویژه در دوره صفویه، هم‌گام با تکوین ساختار اداری و مالی آستان، به منصبی رسمی و شغلی دیوانی تبدیل شد که موجب، ابزار و وظایف مشخصی در نظام وقفی آن داشت.

امروزه، بازخوانی اسناد اداری و مالی کهن آستان مقدس (از اسناد سیاق صفوی و قاجار تا پرونده‌های بهداشتی پهلوی پروژه‌های مدرن و پیشرفته جمهوری اسلامی) و همچنین گونه‌شناسی وسایل تاریخی و موزه‌ای آب‌رسانی، ضرورتی انکارناپذیر برای مستندنگاری هویت تمدنی و آیین‌های مذهبی و خدماتی این بارگاه منور است. این سندپژوهی ابعاد اداری، مالی و عمرانی این شغل ریشه‌دار را روشن می‌سازد، و تصویری منسجم از نحوه مواجهه سنت مذهبی با اقتضائات زمانه و استانداردهای سلامت در طول تاریخ پویای تشکیلات آستان به دست می‌دهد.

1. سندپژوه و نویسنده: محمدباقر مشکاتی

نوشتار حاضر با تکیه بر اسناد نویافته و دست‌اول مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی، به بررسی این سیر تحول تاریخی و جایگاه اداری و آیینی شغل سقایی در حرم مطهر فاطمی می‌پردازد.

پیشینه و دیرینگی سقایی و ابعاد آن در بارگاه فاطمی

از دیرباز، سقایی زائران در بارگاه منور کریمه اهل‌بیت (علیهم‌السلام) از جمله خدمات اصیل و ریشه‌دار آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها) بوده است. با توجه به تأکید موکد آموزه‌های دینی و احادیث شیعه بر پاداش سیراب کردن تشنگان و مؤمنان با آب، طبیعی است که از سال ۲۰۱ قمری، یعنی از زمانی که حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها) در قم صاحب بارگاه شدند، تامین آب و سقایی حرم نیز به عنوان ساده‌ترین شیوه پذیرایی از زائران حضرتش شکل گرفته و تا دوره های حکومتی به شیوه سنتی پابرجا بوده است. لذا از قرائن و شواهد برمی‌آید که این «سنت حسنه» از همان اوایل خاکسپاری کریمه اهل‌بیت (علیهم‌السلام) در این مکان مقدس، معمول بوده است.

با توجه به وجود مرقد باشکوه برای حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها) در دوره سلجوقی، و نیز با توجه به نگهداری و نمایش انواع اشیاء و وسایل قدیمی سقایی در موزه آستان مقدس فاطمی، می‌توان دیرینگی «خدمت سقایی» در بارگاه فاطمی را دست‌کم هزار ساله دانست.

در رابطه تاریخ رسمی «شغل سقایی» در حرم مطهر بانوی کرامت باید گفت که با توجه به آثار و اسناد موجود در مرکز اسناد آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها)، قدمت شغل سقایی در حرم مطهر فاطمی دست‌کم به دوره صفویه بازمی‌گردد. در دوره صفویه، با سامان‌یافتن بهتر تشکیلات حرم فاطمی، «سقایی» به منصب رسمی و شغل حرمی درآمد و از سوی متولیان، خادماهایی برای وظایف تهیه آب و سقایی با حقوق و مواجب مشخص از موقوفات حرم گمارده شدند. بر اساس اسناد مکتوب و نیز اشیاء و آثار موجود در موزه فاطمی، خادمان سقا همواره در میان خدمتگزاران این آستان مبارک بوده‌اند و زائران بانوی کرامت را سیراب کرده‌اند.

در دوره‌های قاجاری، افشاریه، زندیه و پهلوی نیز شغل سقایی در حرم مطهر فاطمی برقرار بوده و «سقاخانه»، «آبدارخانه» و «آبخوری» مکان‌هایی بودند که سقایان حرم در آنجا، یا با بهره‌برداری از امکانات آنها، به ارائه خدمت به زائران و خادمان می‌پرداختند. وجود سقاخانه‌ها، آبخوری‌ها، آب‌انبارها و نیز آبراه‌ها و مسیرهای جدا شده از

رودخانه جنب حرم مطهر فاطمی، همچنین وجود حوض در صحن اتابکی از دوره قاجاری در حرم فاطمی، نشانه‌های دیگری بر شیوه‌های تامین آب برای سقایی و نهادینه بودن این سنت دیرینه در حرم بانوی کرامت است. خدمت سقایی در حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها) از جمله خدمات دیرپای آستان مقدس است که در طول زمان، از یک وظیفه ساده و سنتی برای آب‌رسانی به زائران، به ساختاری سامان‌یافته و وابسته به تشکیلات اداری و مالی آستانه تبدیل شده است. بررسی اسناد باقی‌مانده نشان می‌دهد که این خدمت نه تنها از حیث آیینی و مردمی، بلکه از نظر مالی، عمرانی و بهداشتی نیز در نظام اداره حرم جایگاه مشخصی داشته است.

خدمت سقایی در اسناد صفوی و قاجار

بررسی اسناد سیاقی و مالی دفتری کهن آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها)، نشان می‌دهد که سقایی از سده‌های گذشته، نه یک خدمت موردی، بلکه شغلی شناخته‌شده و تعریف‌شده در سازمان خدمات حرم مطهر فاطمی بوده است. اهمیت این نکته در آن است که اسناد صفوی و قاجاری، سقایی را در کنار دیگر خدمات رسمی آستانه ثبت کرده‌اند و از ابزار، اجرت، محل خدمت و حتی جایگاه اداری آن نشانه‌های روشنی به دست می‌دهند. از همین‌رو، می‌توان گفت که خدمت آب‌رسانی به زائران و مجاوران، از دیرباز در شمار وظایف مستمر و سازمان‌یافته این آستان قرار داشته است.

در خصوص جایگاه اداری سقاها در ساختار خدمت حرم فاطمی گفتنی است؛ از مفاد سند دخل و خرج آستانه به سال ۱۱۳۹ ق برمی‌آید که سقاها از خادمانی بودند که عضو کشیک‌های تعریف‌شده حرم مطهر نبودند و زیر نظر «خادم‌باشی» انجام وظیفه می‌کردند. بر اساس این سند صفوی، خادم‌باشی بر گروهی از خادمان که وظایفی چون فراشی، سقایی، شمعی و مانند آن را برعهده داشتند، نظارت می‌کرد. این نکته، افق تازه‌ای برای فهم سازمان اداری آستان فاطمی می‌گشاید؛ زیرا نشان می‌دهد که سقایی در کنار دیگر خدمات مهم حرم، در قالب یک نظام مدیریتی مشخص تعریف شده و با وجود آن که سقاها ظاهراً عضو کشیک‌های اصلی نبوده‌اند، اما در مجموعه خادمان رسمی و تحت اشراف مدیریتی آستان قرار داشته‌اند. بلکه از نحوه دسته‌بندی سند می‌توان چنین برداشت کرد که حتی اعضای کشیک‌ها نیز در نهایت زیر نظر خادم‌باشی به خدمت مشغول بوده‌اند.

در سند جمع و خرج آستان مقدس فاطمی به سال ۱۱۴۷ ق، در صفحه ۶، از هزینه‌ای با عنوان «خیک و دلو سقایی: ۶۵۰ دینار» یاد شده است. همین عبارت کوتاه، دلالتی روشن دارد: نخست آن که سقایی در این دوره خدمتی فعال

و جاری بوده و برای آن ابزار مشخص تهیه می‌شده است؛ دوم آن که سقا با استفاده از خیک و دلو به توزیع آب آشامیدنی میان زائران و مجاوران اشتغال داشته است. افزون بر این، با توجه به قرائن دیگر، می‌توان دریافت که وظیفه سقا تنها به آب‌رسانی برای نوشیدن محدود نبوده و آبیاری درختان و فضای پیرامونی حرم مطهر نیز بر عهده او قرار داشته است؛ موضوعی که بُعد خدماتی و عمرانی این شغل را نیز نشان می‌دهد.

در «نسخه مداخل و مخارج سرکار آستانه متبرکه مقدسه رضیه رضویه حضرت معصومه علیهاالسلام، مقررأ منها فی توشقان‌نیل ۱۱۴۸» نیز عبارت «کاسه سقایی ۸ عدد، فی ۱۰ دینار، ۸۰ دینار» ثبت شده است. این گزارش، از یک‌سو وجود ابزارهای خاص و اختصاصی برای سقایی را اثبات می‌کند و از سوی دیگر نشان می‌دهد که خدمت سقایی دارای لوازم مصرفی و ساختار هزینه‌ای مشخص بوده است. ذکر تعداد کاسه‌ها و بهای آن‌ها، گویای آن است که آب‌رسانی در حرم مطهر فاطمی، به شکل منظم و با تمهیدات قابل محاسبه انجام می‌شده و برای آن، در دفاتر مالی آستان ردیف هزینه بودجه‌ای مستقل منظور می‌کرده‌اند.

افزون بر ابزار و ملزومات، برخی اسناد به هویت شغلی و اقتصادی سقا نیز اشاره دارند. در سند سیاق ۱۲۶۶ق آمده است: «الواصل تصرفی ورثه آقا علی سقا...» که در ادامه از میزان زرع، قران، تومان و اجرت‌المثل سخن رفته است. این عبارت نشان می‌دهد که عنوان «سقا» نه یک تعبیر گذرا، بلکه یک هویت شغلی شناخته‌شده بوده که حتی در اسناد مالی و حقوقی نیز با همین عنوان ثبت می‌شده است. اشاره به ورثه «آقا علی سقا» نیز می‌تواند حاکی از آن باشد که این شغل، در برخی موارد، چنان با هویت اجتماعی اشخاص درآمیخته بوده که عنوان شغلی آنان در حافظه اسنادی باقی مانده است.

همچنین در کتابچه سیاقی دستورالعمل جمع و خرج موقوفات متعلقه سرکار فیض‌آثار حضرت معصومه (سلام الله علیها) در ۲۵ شوال ۱۳۰۴ق، (ش.س: 1082562)، از «دکه شمع‌فروشی، طرف سقاخانه» یاد شده است. این تعبیر، افزون بر ارزش مالی و دفتری سند، از حیث فضایی و کالبدی نیز مهم است؛ زیرا نشان می‌دهد که سقاخانه در محیط حرم مطهر، جایگاهی شناخته‌شده و ثابت داشته، به‌گونه‌ای که موقعیت برخی دکانین و فضاهای خدماتی با نسبت به آن تعریف می‌شده است. بدین ترتیب، سقاخانه علاوه بر محل توزیع آب آشامیدنی، یکی از عناصر شاخص و جالفتاده در فضای کالبدی و خدماتی آستان به‌شمار می‌آمده است.

همانطوری که گفته شد؛ از دوره‌های کهن، تأمین آب شرب زائران و خادمان در شمار هزینه‌ها و مصرف‌های رسمی آستانه قرار داشته است. در دستورالعمل جمع و خرج موقوفات آستانه مقدسه قم در سال ۱۳۰۴ قمری. تنظیم دقیق

درآمدها و هزینه‌های موقوفات، نشان می‌دهد که بستر مالی لازم برای استمرار خدماتی چون سقایی از همان دوره‌های پیشین در ساختار وقف و اداره آستان پیش‌بینی می‌شده است.

اشیاء و ابزارهای موزه‌ای در خدمت سقایی

بخش مهمی از پیشینه خدمت سقایی در حرم مطهر فاطمی، امروز نه فقط در اسناد مکتوب، بلکه در اشیاء و ابزارهای تاریخی محفوظ در موزه آستان مقدس قابل بازخوانی است. بسیاری از وسایل قدیمی آب‌رسانی، آب‌خوری و خدمت به زائران که روزگاری در متن حیات روزمره حرم حضور داشته‌اند، اکنون به‌عنوان آثاری نفیس، هم ارزش کاربردی گذشته را باز می‌نمایانند و هم از حیث هنری، کتیبه‌ای و تمدنی شایان توجه‌اند. نگهداری این آثار در موزه فاطمی، نشان می‌دهد که خدمت سقایی در حرم مطهر علاوه بر عمل خدماتی به زائر و مجاور، با فرهنگ وقف، ذوق هنری، نذر و ارادت به ساحت کریمه اهل‌بیت (علیهم السلام) نیز پیوندی عمیق داشته است.

از جمله این آثار، سنگ‌آبه کشکولی با پایه مجزا [حجاری] است که با ابعاد 98×62×30 سانتی‌متر و پایه‌ای مرمری با نقوش برجسته، نمونه‌ای ارزشمند از پیوند کارکرد و هنر در ابزار سقایی به‌شمار می‌رود. این ظرف سنگی که دارای سوراخ آب‌رو در بخش تحتانی است، افزون بر کاربری آشکار خود در آب‌رسانی و آب‌خوری، از رهگذر اشعار حک‌شده بر لبه آن و نیز انتسابش به والیخان، از نوادگان فتح‌علی‌شاه قاجار، به تاریخ ۱۲۵۱ هجری قمری، هویتی تاریخی نیز یافته است. چنین آثاری روشن می‌سازد که برخی از ابزارهای سقایی در حرم مطهر فاطمی، صرفاً وسایل مصرفی نبوده‌اند، بلکه در جایگاه هدایای نفیس، موقوفات و نذورات ماندگار و نشانه‌هایی از احترام و ارادت به بارگاه فاطمی، در حافظه تاریخی آستانه جای گرفته‌اند.

افزون بر این، وجود جام‌ها و کاسه‌های (طاس/باده) برنجی، مسی و مانند اینها در موزه، با تصریح «وقف بر حضرت عباس (علیه السلام)» نیز نشانه‌ای روشن از تأسی واقفان از سلوک سقای کربلا و پیوند عمیق این سنت با فرهنگ عاشورا است. این دسته از اشیاء، نه تنها ابزار خدمت، بلکه سندی بر پیوند وقف، هنر، آیین و خدمت در حرم مطهر فاطمی به‌شمار می‌آیند.

گذار به دوره پهلوی و چالش‌های بهداشتی

اسناد موجود در مرکز اسناد آستان مقدس، لایه‌های پنهانی از حیات اجتماعی و اداری این سنت را هویدا می‌کند. در دوره‌های قاجار تا پهلوی اول، «سقاخانه»، «آبدارخانه» و «آبخوری‌ها» کانون‌های اصلی خدمات بودند. وجود آب‌انبارها، قنات‌ها و حوض صحن اتابکی، همگی گواه بر نهادینه‌بودن این سنت است. در عین حال، بقای این خدمت در طول زمان، نشان‌دهنده تعامل آن با شرایط جدید، و ورود تدریجی عناصر نو در کنار سنت‌های کهن است.

وقف‌نامه‌ها؛ موتور محرک تأمین آب؛ سقایی تنها یک وظیفه اجرایی و اداری نبود؛ بلکه در قالب وقف‌نامه‌ها به عنوان یک امر دینی تثبیت شده بود. به عنوان نمونه، در مکاتبه متولی باشی و میرزا ابراهیم درباری درباره عواید موقوفه، به سال ۱۳۱۱ ش (ش.س: 1178106) نیز اداره و پیگیری عواید موقوفاتی، بخشی از سازوکار رسمی تأمین هزینه‌های آستانه را نشان می‌دهد؛ سازوکاری که امکان استمرار خدمات روزمره از جمله تأمین آب و نگهداری سقاخانه‌ها را فراهم می‌کرد.

همچنین در وقف‌نامه مسجد طباطبایی (ش.س: ۱۰۹۲۸۲۱) مورخ ۱۳۳۲ ش، در بند سیزدهم، «تهیه آب شرب خنک» از محل درآمد اجاره‌بهای دکانین موقوفه، به عنوان یکی از ۱۶ مصرف‌دارای اولویت قید شده است که نشان می‌دهد تأمین آب زائر، دغدغه‌ی مستمر واقفان بوده است. این سند از آن جهت مهم است که نشان می‌دهد تأمین آب، نه امری حاشیه‌ای، بلکه بخشی از برنامه‌ریزی مالی موقوفاتی و جزو نیات واقفان خیراندیش بوده است.

گذار از شیوه‌های سنتی به ابزارهای جدید؛ اسناد دوره پهلوی دوم، بازتاب‌دهنده دوره‌ای از چالش و گذار است. در سال‌های میانی این دوره، شاهد تلاش سقایان برای حفظ سنت‌ها و رویه‌های سقایی هستیم.

در سندی از سال ۱۳۳۸ ش (ش.س: ۱۰۴۸۳۱۰)، شیخ علی سقا و ولی‌الله سقا در نامه‌ای به تولیت، خواستار بازگرداندن محل «سنگ‌آب» به جایگاه اولیه خود هستند که نشان‌دهنده اهمیت جایگاه فیزیکی این ظروف سنگی در ذهنیت خادمان حرم است. همچنین در سند ۹۹۱۴/۱۱ (تیر ۱۳۳۸ ش) سفارش شغلی شیخ غلامرضا سقا و دستور تولیت مبنی بر «مرخص کردن سنگ‌آب» دیده می‌شود که نشان‌دهنده آغاز فشار اداری برای حذف شیوه‌های سنتی در دوره پهلوی است.

پرونده‌ای با عنوان «پرونده جمع‌آوری سقاهاى صحنین» (ش.س: ۱۱۰۵۹۵۸) در سال ۱۳۴۴ ش، تقابل جدی میان «اداره بهداشت قم» و «سقاها» را ثبت کرده است. این سند حاوی اعتراض سقاها به جمع‌آوری سنگ‌آب‌ها و اصرار

اداره بهداشت بر نصب شیرهای آبخوری در کنار حوض‌هاست؛ سندی بسیار ارزشمند که این دوره گذار را به وضوح ترسیم می‌کند.

در کنار این‌ها، اسناد دیگری نیز این روند گذار را تأیید می‌کنند. در سند «اجرت تبدیل سقاخانه برنجی به سماور» (ش.س: 1040853) در سال ۱۳۳۲ش، به‌روشنی دیده می‌شود که ظرف سنتی سقاخانه به سماور تبدیل شده است؛ این تغییر، نشانه‌ای از دگرگونی ابزار خدمت و حرکت از شکل‌های قدیمی‌تر به ابزارهای جدیدتر است. در سند «چتر روی سقاخانه‌های صحن جدید» (ش.س: 1043837) نیز در سال ۱۳۳۵ش، برای سقاخانه‌ها سازه محافظ و چتر نصب شده که نشان می‌دهد حتی جایگاه فیزیکی سقاخانه نیز از سوی متولیان امور مورد توجه عمرانی قرار داشته است.

مشارکت خیرین در امر سقایی و سقاخانه؛ با وجود تغییرات بهداشتی، روح خیرخواهی در خدمت سقایی متوقف نشد. در شهریور ۱۳۴۲ش (ش.س: ۱۴۱۵۵/۱۱)، سید نورالدین ابهری برای رفع کمبود آب زائران، پیشنهاد ساخت سقاخانه جدیدی را می‌دهد که این سند، نحوه تعامل تولیت با خیرین و نظارت کارشناسان آستان بر مکان‌یابی شیرهای آب و منبع را به خوبی نشان می‌دهد. همچنین در سند «درخواست ایجاد و ساخت سقاخانه از طرف سیدنورالدین ابهری به تولیت» (ش.س: 1055562) در سال ۱۳۴۲ش، کمبود آب برای زائران انگیزه اصلی ایجاد سقاخانه معرفی شده و درباره محل نصب چهار شیر آب، منبع و لوله‌کشی آن نیز گفت‌وگو شده است. این سند، علاوه بر نمایش دغدغه رفع عطش زائران، بیانگر آن است که سقاخانه به‌عنوان نهادی کاربردی و آیینی، نیازمند هماهنگی میان بانی، تولیت، معمار و مهندسان آستان بوده است.

ریزه‌کاری‌های خدماتی و ابزارها؛ اسناد هزینه‌کرد، جزئیات جذابی از سبک زندگی خدماتی ارائه می‌دهند. در سند هزینه متفرقه آبدارخانه (ش.س: ۱۰۵۳۸۴۱) مورخ تیر ۱۳۴۶ش، عباراتی همچون «بهاء ۷۶ شیشه گلاب اعلاء»، «یخ مصرفی سقاخانه» و دستمزد خادمان، ترکیبی از رعایت بهداشت (یخ)، عطرآگین کردن فضا (گلاب) و مدیریت هزینه را نشان می‌دهد.

سقاها علاوه بر وظیفه سقاخانه، به‌صورت سیار با مشک، کوزه و کاسه‌های مسی (طاس/باده) به زائران آب می‌رساندند و گاه وظیفه آبیاری درختان حرم را نیز بر عهده داشتند که در بسیاری از اسناد، به خرید خیک و دلو برای این منظور اشاره شده است. در همین راستا، سند «سند هزینه بابت منبع و سقاخانه» (ش.س: 1070436) مورخ ۲۸/۰۲/۱۳۴۵، خرید بشکه و تأمین آب مورد نیاز منبع و سقاخانه جنب دفتر هدایا و نذورات ثبت شده است.

این سند از یک سو نیاز به ذخیره و انتقال آب را نشان می‌دهد و از سوی دیگر بیانگر آن است که سقاخانه‌ها در ارتباط مستقیم با فضاهای اداری و خدماتی آستانه اداره می‌شده‌اند. در سند «تقاضای خرید ملزومات آبدارخانه و دستور خرید و اسناد هزینه مربوطه» (ش.س: 1085088) نیز خرید چای، قند، قوری، استکان، و نیز خرید یخ برای سقاخانه ایوان اتابکی و دفتر اداری کتابخانه ثبت شده است؛ این امر نشان می‌دهد که آبدارخانه و سقاخانه، بخشی از مجموعه‌ای گسترده از خدمات پذیرایی و رفاهی آستانه بوده‌اند.

از سوی دیگر، در سند «هزینه خرید یخ برای سقاخانه و مهمانسرای آستانه» (ش.س: 1137232)، خرید قالب یخ برای سقاخانه صحن اتابکی جهت مصرف زائران و مهمانسرای آستانه ثبت شده است. این سند نشان می‌دهد که خنک‌سازی آب، به‌ویژه در فصل گرم، بخشی جدی از خدمت سقایی بوده و آستانه برای رفاه زائران، هزینه مشخصی برای آن اختصاص می‌داده است. همچنین در سند «تأمین آب شرب سقاخانه بوسیله تانکرهای آتش‌نشانی، سال ۱۳۷۲ شمسی» (ش.س: 1180724)، در روزهای شلوغ و مناسبت‌های پرجمعیت، آب شرب سقاخانه با تانکرهای آتش‌نشانی تأمین شده است؛ این سند نشان می‌دهد که در دوره جمهوری اسلامی نیز اصل تأمین آب زائران استمرار یافته، اما با ابزارهای مدرن و مدیریت اضطراری جدید.

استمرار و تحول ابزارها و فضاهای خدمت سقایی

سقایان حرم مطهر بانوی کرامت همواره در طول ایام سال وظیفه تأمین آب مورد نیاز زائران در «سقاخانه» را برعهده داشتند و علاوه بر آن، به صورت سیار نیز با وسایل سقایی همچون مشک، کوزه، خیک، دلو و کاسه‌های سفالی، برنجی، مسی و مانند اینها، به توزیع آب آشامیدنی در میان زائران و مجاوران حرم می‌پرداختند. از دیگر وظایف سقایان حرم، برآورد و درخواست تهیه وسایل خدمت سقایی است؛ به‌گونه‌ای که در اسناد به قبوض سقا و خرید خیک، مشک و دلو اشاره شده و همچنین نگهداری وسایل وقف و اهداشده به سقاخانه از وظایف سقاها بوده است. برخی اسناد موجود نیز از وظیفه آبیاری درختان اطراف حرم مطهر فاطمی توسط سقایان حکایت دارد.

پرواضح است که ابزارهایی در سقایی زائران مورد استفاده قرار می‌گرفته است. هنوز هم برخی از این آثار در موزه فاطمی نگهداری می‌شود. جام‌ها یا کاسه‌ها که به آنها طاس یا باده هم گفته می‌شد، نمونه‌ای از اقلام سقایی‌اند که به سقاخانه حرم وقف یا اهدا می‌شدند. این اشیاء تاریخی و آیینی نفیس، امروزه در موزه حرم فاطمی نگهداری می‌شود و برخی از جام‌ها وقف‌نامه دارند. برخی از ابزارهای مورد استفاده در سقاخانه حرم، با تصریح به «وقف بر حضرت

عباس(علیه السلام)» همراه شده است که نشان‌دهنده تأثیرپذیری واقفان از سلوک سقای کربلا و تأسی به سقای تشنه‌لبان عاشورای حسینی در این سنت حسنه است.

این نوشتار در صدد معرفی کامل «نهاد سقاخانه» حرم مطهر فاطمی نیست، اما از جهت اثبات و تبیین ماهیت و ابعاد شغل سقایی ناگزیر اشاره‌ای اجمالی به آن می‌شود. در صفحه ۲۶ کتابچه خطی جمع و خرج موقوفات آستان فاطمی به سال ۱۳۰۴ قمری به وجود «سقاخانه» اشاره شده است که برای تأمین آب شرب و استفاده عموم زائران در فضای باز حرم فاطمی، از جمله در آیین‌های عزاداری ائمه معصومین(علیهم‌السلام) در صحن‌ها، مورد استفاده بوده است. در گذشته که سنت «بیتونه» و همچنین «بست‌نشینی» در حرم مطهر فاطمی معمول بوده، بیتوته‌گران و بست‌نشینان از سقاخانه برای آب شرب خود بهره‌مند می‌شدند.

علاوه بر آن، سقایان از مکانی به نام «آبدارخانه» نیز برای تهیه و توزیع آب در میان خادمان و خدمتگزاران حرم و نیز برای سقایی زائران در مراسم و آیین‌های سوگواری و جشن‌های مذهبی در داخل حرم و رواق‌ها استفاده می‌کردند.

استمرار و ارتقای خدمات سقایی پس از انقلاب اسلامی

پس از انقلاب اسلامی، تغییراتی در عرصه سقایی حرم مطهر فاطمی رخ داده و امروزه سقایی در این حرم نورانی، سیر ارتقایی و پیشرفته‌سازی داشته است. به تدریج در سال‌های قبل از انقلاب اسلامی ایران و با به‌روزتر شدن شیوه‌های انتقال آب و کنار گذاشته شدن شیوه‌های قدیمی تأمین آب آشامیدنی، استفاده از آبخوری‌ها در حرم مطهر بانوی کرامت رواج پیدا کرد و دیگر استفاده از مشک و کوزه یا استفاده از کاسه برای سقایی کمرنگ شد. پس از انقلاب اسلامی، بر تعداد آبخوری‌ها به عنوان محل آب آشامیدنی زائران افزوده شد و سقاخانه‌های حرم مطهر فاطمی به شکل متفاوتی درآمدند و امروزه استفاده از شیرآلات لمسی و استفاده از خنک‌کننده‌های مرکزی و آب‌شیرین‌کن‌های بزرگ این نیاز زائران را برآورده می‌کنند.

در حال حاضر، در صحن امام رضا(علیه السلام) دو سقاخانه هشت‌ضلعی تمام‌سنگ و حجاری‌شده، در صحن صاحب‌الزمان(عج الله تعالی فرجه الشریف) دو سقاخانه به همین سبک، و در صحن جوادالائمه(علیه السلام) نیز دو سقاخانه بنا شده است. همچنین سقاخانه‌های دیواری از جنس سنگ نیز در جای‌جای حرم مطهر بانوی کرامت کار گذاشته شده است که می‌توان به سقاخانه‌های شبستان حضرت زهرا(سلام الله علیها)، شبستان نجمه خاتون در دو

ضلع غربی و شرقی، سقاخانه هشتی ورودی صحن امام رضا (علیه السلام) از سمت درب ۶ و ۷، سقاخانه هشتی انتهای شبستان امام خمینی (رحمت الله علیه) از سمت ورودی صحن صاحب الزمان (عج الله تعالی فرجه الشریف)، و دو سقاخانه در صحن پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله) اشاره کرد. آب سقاخانه‌های حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها) به صورت مرکزی شیرین و خنک می‌شود و با لوله‌کشی به سقاخانه‌ها منتقل و در اختیار زائران قرار می‌گیرد؛ و نی‌ها و لیوان‌های یک‌بار مصرف جای کاسه‌ها و لیوان‌های قدیمی را گرفته‌اند که در راستای سلامت زائران مورد استفاده قرار می‌گیرند. برآیند این شواهد، تصویری روشن از قدمت، رسمیت و چندبعدی بودن شغل سقایی در حرم مطهر فاطمی به دست می‌دهد. سقایی در این آستان مقدس، شغلی بود دارای ابزار مشخص، هزینه معین، جایگاه فضایی شناخته‌شده و موقعیت اداری تعریف‌شده. سقا نه تنها آب آشامیدنی زائران و مجاوران را تأمین می‌کرد، بلکه در نگهداری محیط حرم، از جمله آبیاری درختان، نیز نقش داشت. از این‌رو، شغل سقایی را باید یکی از مشاغل ریشه‌دار و مهم در تاریخ خدمات آستان مقدس فاطمی دانست؛ شغلی که از دل اسناد کهن، با هویتی روشن و مستند، خود را به پژوهشگر امروز می‌نمایاند.

ماهیت، جایگاه و شرح وظایف سقایان در حرم مطهر فاطمی

سقایی در حرم مطهر فاطمی را نمی‌توان تنها یک خدمت اجرایی برای تأمین آب مورد نیاز زائران و خادمان دانست، بلکه این منصب در بستر تاریخی و آیینی آستان، واجد هویتی چندلایه بوده است؛ هویتی که از یک‌سو در پیوند با سنت دیرپای آب‌رسانی در اماکن مقدس و از سوی دیگر در نسبت با فرهنگ شیعی تکریم آب و یاد سقای کربلا معنا می‌یافته است. از همین‌رو، سقایی در حرم مطهر فاطمی، افزون بر کارکرد خدماتی، حامل بار معنایی، مذهبی و حتی تشکیلاتی نیز بوده و در دوره‌های مختلف، از یک خدمت عرفی و سنتی به منصبی تعریف‌شده در سازمان خادمی آستان تحول یافته است.

بر پایه شواهد تاریخی و اسناد برجای‌مانده، سقایان در حرم مطهر فاطمی تنها مأمور انتقال آب نبودند، بلکه مجموعه‌ای از وظایف مرتبط با تهیه، حمل، نگهداری، توزیع و گاه نظارت بر مصرف آب را بر عهده داشتند. در روزگاری که دسترسی به شبکه‌های منظم آب‌رسانی وجود نداشت، تأمین آب سالم و گوارا برای صحن‌ها، رواق‌ها، سقاخانه‌ها، حجره‌ها، زائران، مجاوران و خادمان، خدمتی اساسی و مستمر به شمار می‌رفت؛ خدمتی که بدون

سازمان‌یافتگی، تجربه و ابزارهای مناسب، استمرار آن ممکن نبود. از این حیث، سقایی را باید یکی از ارکان اصلی خدماتی حرم در دوره‌های گذشته دانست.

۱. تأمین و انتقال آب: نخستین و اصلی‌ترین وظیفه سقایان، تهیه و انتقال آب از منابع در دسترس به محدوده‌های مصرف در حرم بود. این کار، بسته به دوره تاریخی و امکانات موجود، به شیوه‌های مختلفی انجام می‌شد: گاه از طریق حمل آب با مشک، خیک، دلو، کوزه و دیگر ظروف متداول، و گاه با استفاده از چهارپایان یا ابزارهای کمکی مثل چهار چرخ برای جابه‌جایی حجم بیشتر آب. در دوره‌هایی که آب از آب‌انبارها، چاه‌ها، قنوات یا منابع پیرامونی تأمین می‌شد، سقایان نقش واسطه‌ای حیاتی میان منبع آب و مصرف‌کننده نهایی داشتند. بنابراین، سقایی صرفاً «آب دادن» نبود، بلکه فرایندی کامل از تأمین تا رساندن آب به مواضع مورد نیاز را دربر می‌گرفت.

۲. توزیع آب میان زائران و خادمان: بخش مهمی از خدمت سقایان، توزیع آب در میان زائران، مجاوران و خادمان آستان بود. این توزیع می‌توانست به صورت مستقیم و سیار انجام گیرد؛ بدین معنا که سقا در صحن یا مسیرهای تردد حضور یابد و آب را به افراد برساند؛ یا آنکه در نقاط ثابتی چون سقاخانه‌ها مستقر بوده و به زائران آب‌رسانی می‌کردند. این خدمت در ایام خاص، به‌ویژه در اعیاد و سوگواری‌ها، اهمیتی مضاعف می‌یافت و نیازمند هماهنگی دقیق برای پوشش همزمان نقاط پرتردد حرم بود. در این مکان‌های ثابت، سقا موظف بود علاوه بر پُر نگه داشتن حوضچه‌ها و ظرف‌های آب، نظم و انضباط محیط سقاخانه را نیز حفظ نماید.

۳. وظایف جانبی و محیطی (بهداشت و نگهداشت): سقایان در کنار وظیفه اصلی آب‌رسانی، نقش محوری در حفظ بهداشت محیطی آب‌خوری‌ها ایفا می‌کردند. با توجه به بافت سنتی حرم و حساسیت منابع آب در دوره‌های پیش از لوله‌کشی مدرن، زدودن آلودگی‌ها از اطراف حوضچه‌ها، تخلیه و شست‌وشوی ظروف، و مراقبت از سلامت ظاهری آب، بخشی جدایی‌ناپذیر از شرح وظایف ایشان بود. همچنین در فصول گرم سال، مدیریت تهیه و نگهداری «یخ» (که غالباً از یخچال‌های طبیعی تأمین می‌شد) و خنک نگاه داشتن آب برای زائران، از جمله خدمات تخصصی و پرزحمت سقایان محسوب می‌شد که در برخی اسناد مالی آستان، هزینه‌های آن به تفکیک درج شده است.

۴. ابزارها و لوازم شغلی: ابزارهای سقایی، در واقع نشان‌دهنده‌ی هویت این شغل بودند. این لوازم در طول زمان از «مشک‌ها» و «خیک‌های» چرمی برای حمل آب، به «طاس‌های فلزی» (غالباً از جنس برنج یا مس) و «کوزه‌های سفالی» برای توزیع تغییر یافتند. بررسی اسناد موزه‌ای نشان می‌دهد که این ابزارها، نه تنها وسایلی کاربردی، بلکه در بسیاری از موارد وقف‌شده یا نذری‌هایی بودند که با تزئینات خاص، جایگاه «سقایی» را به یک آیین هنرمدانه و

مقدس نزدیک می‌کردند. سقا موظف بود این اموال موقوفه را با امانتداری کامل حفظ کرده و تحویل سقای بعدی دهد. نیز گزارش سلامت آن‌ها را به مسئولان وقت حرم مطهر ارائه نماید.

۵. جایگاه اداری و سلسله‌مراتب: در ساختار اداری حرم مطهر فاطمی، جایگاه سقا از یک «خدمت داوطلبانه» به یک «شغل رسمی» ارتقا یافته بود. اسناد مالی و مکاتبات اداری دوران قاجار و پهلوی گواه آن است که سقایان در زمره خادمان رسمی محسوب شده و بابت این خدمت، مواجب، مقرری یا سهم از موقوفات دریافت می‌کردند. ایشان تحت نظارت مستقیم «خادم‌باشی» یا «تحویل‌دار» آستان فعالیت می‌کردند و هرگونه تغییر در روند آب‌رسانی، تعویض ابزار، یا استخدام نیروی جدید، تابع نظام‌نامه‌های اداری و فرمان‌های تولیت بوده است. این نظام‌مند بودن، نشان می‌دهد که «سقای» در حرم فاطمی، فراتر از یک وظیفه ساده، یک منصب رسمی و معتمدانه در شبکه خدمت‌گزاری آستان بوده است.

۶. ساختار نوین سقایی و گسترش خدمت جمعی: در دوره‌ی معاصر، مفهوم «سقایی» از یک فعالیت متمرکز فردی، به یک نظام خدماتی تخصصی و چندلایه در سازمان آستان مقدس تبدیل شده است. امروزه، آنچه در گذشته بر عهده‌ی «سقا» به عنوان یک فرد بود، اکنون در قالب یک «شبکه خدماتی» با تفکیک وظایف و تخصص‌های مختلف به انجام می‌رسد که گویای تکامل این آیین در مدیریت نوین حرم مطهر است:

زیرساخت و مدیریت فنی: مدیریت فنی و مهندسی آستان، مسئولیت طراحی، ساخت، عمران و تعمیر سقاخانه‌ها را بر عهده دارد. بروزرسانی و استانداردسازی آب‌خوری‌ها و تجهیزات آب‌رسانی با هدف بهره‌وری بیشتر و رعایت استانداردهای فنی، بخشی از این وظیفه است که جایگزین ابزارهای سنتی شده است.

پشتیبانی و تدارکات: مدیریت پشتیبانی، مسئولیت تهیه، خرید تجهیزات و تأمین مستمر نیازمندی‌های مصرفی زائران (مانند لیوان‌های یک‌بارمصرف و ملزومات بهداشتی) را بر عهده دارد تا چرخه‌ی خدمت‌رسانی با هیچ وقفه‌ای روبه‌رو نشود.

عملیات و خدمت میدانی: نیروهای خدماتی حرم مطهر در خط مقدم این شبکه قرار دارند. جانمایی مستمر لیوان‌ها، نظافت مستمر سقاخانه‌ها و محل‌های آب‌خوری، و اطمینان از دسترسی آسان زائران به آب آشامیدنی، بخشی از این وظایف عملیاتی است که تداوم‌بخش روحیه‌ی خدمت‌گزاری خادمان سنتی در عصر مدرن محسوب می‌شود.

نظارت و مدیریت زائر: مدیریت عالی حرم، بر کل این فرایند خدمت سقایی نظارت دارد؛ از گزارش‌گیری نیازمندی‌ها تا پایش حسن انجام امور و ارزیابی کیفیت خدمت‌رسانی به زائران.

علاوه بر این، مفهوم سقایی از محدوده فیزیکی صحن‌ها و رواق‌ها نیز فراتر رفته است:

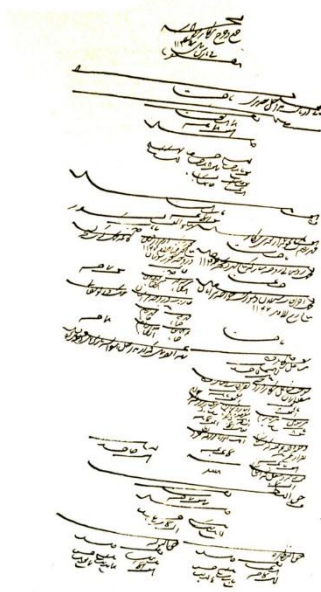
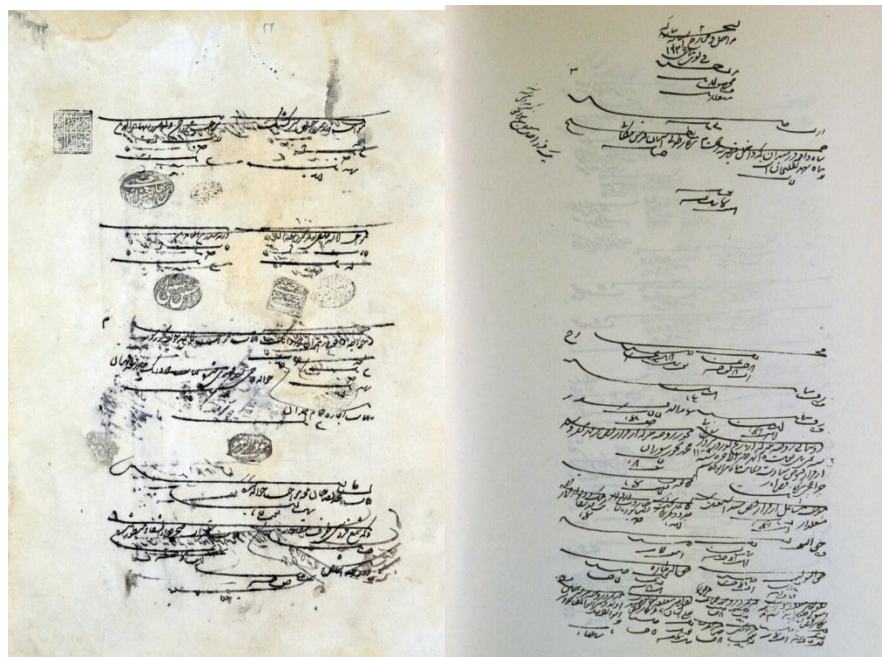
مهمانسرای حضرتی: در این بخش، نوع دیگری از خدمت‌رسانی تعریف شده است. پذیرایی از مهمانان و مدعوین با استفاده از بطری‌های آب آشامیدنی (آب معدنی)، در واقع صورت‌بندی مدرن و رسمی از «تکریم زائر و مهمان» است که ریشه در همان فرهنگ سقایی دارد.

موکب‌های اربعین: خدمت سقایی اکنون مرزهای جغرافیایی آستان را نیز درنوردیده است. حضور فعال خادمان فاطمی در موکب ۱۰۸۰ (در مسیر نجف به کربلا) در ایام اربعین حسینی، یکی از جلوه‌های ویژه و فراملی این خدمت است؛ جایی که تأمین آب آشامیدنی برای زائران پیاده‌ی امام حسین (علیه السلام)، نه تنها تکرار تاریخ سقایی است، بلکه امتداد همان نیت خیرخواهانه‌ی خادمان آستان فاطمی در عرصه‌ی بین‌المللی محسوب می‌شود.

جمع بندی اینکه؛ سقایی در حرم مطهر حضرت فاطمه معصومه (سلام الله علیها)، نه یک خدمت جانبی، بلکه سنتی دیرینه، منصبی رسمی و خدمتی نهادینه و بخشی از هویت تمدنی آستان مقدس فاطمی است. آیین هزارساله‌ی سقایی در بارگاه فاطمی، جلوه‌ای از فرهنگ عاشورا است که در سده‌های نخستین با ابزارهای ساده و دستی آغاز شد، در دوره صفویه به منصبی رسمی بدل گشت و در گذر ایام، همگام با تحولات فناوری، از شیوه‌های سنتی (سنگ‌آب و مشک) به سامانه‌های نوین (تصفیه مرکزی و سقاخانه با شیرآلات مدرن) ارتقا یافت. این تطور ساختاری، نشان‌دهنده پویایی مدیریت آستان مقدس فاطمی و انعطاف‌پذیری نهاد وقف در پاسخ به نیازهای روزآمد زائران است.

در همین راستا، بازخوانی این آیین از زاویه‌ی «ساختار نهادی و شرح وظایف»، نشان می‌دهد که سقایی در بارگاه فاطمی، سنتی منجمد و تاریخی نیست؛ بلکه منظومه‌ای پویا و جریان‌ساز است. این تحول - از ابزارهای خادمی دیروز تا خدمت‌رسانی جمعی در امروز، گویای تداوم روحیه‌ی «تکریم زائر» است که همواره فراتر از یک وظیفه‌ی اداری، تجلی‌گاه خدمت‌کریمانه بوده است. این آیین مذهبی کهن، با پیوند میان فرهنگ عاشورایی و دغدغه‌های رفاهی، اصالت و غایت خویش را در «آبرسانی به زائر» در حافظه‌ی تاریخی و معنوی خادمان این بارگاه مبارک حفظ کرده و از سنت‌های گذشته تا خدمت‌رسانی در مسیر اربعین، همچنان به عنوان یکی از ستون‌های اصلی هویت تمدنی و خادم‌محور بارگاه مقدس فاطمی، راه خود را با پیشرفت و تعالی می‌پیماید.

• تصاویر اسناد و اشیاء موزه ای:

نمبره	تسمیه	محل	بلیصه	حقوق نقدی	ملاحظات
			دینار	قرآن	
۱۸۱	دره مرحوم حسن	واسه ابراریم	۱۰	۸۰	
۱۸۲	دره مرحوم	سجده	۱۰	۸۰	
۱۸۳	دره مرحوم سید یحیی	سید یحیی	۱۵	۱۶۰	
۱۸۴	دره مرحوم سید یحیی	سید یحیی	۱۰	۸۰	
۱۸۵	آقای حاج محمد	مرحوم محمد	۱۰	۸۰	
۱۸۶	آقای حاج محمد	مرحوم محمد	۱۰	۸۰	
۱۸۷	سجده	سجده	۵	۴۰	
۱۸۸	آقای سعید	سعید	۱۰	۸۰	
۱۸۹	آقای خان	خان	۱۵	۱۶۰	
۱۹۰	آقای	مرحوم محمد	۹	۷۲	
۱۹۱	مرحوم سعید	مرحوم سعید	۱۵	۱۶۰	
۱۹۲	مرحوم سعید	مرحوم سعید	۷	۵۶	
۱۹۳	آقای آقا	مرحوم سعید	۱۰	۸۰	
۱۹۴	مرحوم سعید	مرحوم سعید	۱۰	۸۰	
۱۹۵	آقای آقا	مرحوم سعید	۲۰	۱۶۰	
۱۹۶	مرحوم سعید	مرحوم سعید	۳۰	۱۹۰	